

SOSYAL SERMAYE KAVRAMININ TARİHSEL - SOSYOLOJİK ARKAPLANI

Mustafa Kemal ŞAN*

Rıdvan ŞİMŞEK**

Özet

Kavramlar sorunların tespiti ve çözümü için anahtar bir role sahiptirler. Bir kavram olarak “sosyal sermaye” sosyal bilimlerin son çeyrek yüzyılında iktisadi, siyasi ve toplumsal alanlarda karşılaşılan kalkınma merkezli sorunların tanımlanması, açıklanması ve çözümlenmesine yönelik tartışmalarda yoğun olarak yer almaya başlamıştır. Bu makalede, çoğunlukla iktisat ve siyaset bilimi çerçevesinde incelenen sosyal sermaye konusu sosyolojik bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Makalede öncelikle kavramın tarihçesi, tanımlanması, diğer sermaye türleri arasındaki yeri, türleri, ölçülmesi ile ilgili görüşler genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bu bağlamdan hareketle sosyal sermayenin sosyolojik temellerinin neler olabileceği, hangi sosyal koşullarda, nasıl şekillendiği, sosyal anlamda olumlu ve olumsuz ne tür etkileri olabileceği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kavramlar: Sosyal Sermaye, Sosyoloji, Kalkınma, Güven

Abstract

Concepts has a key role to determine and solve the problems. As a term, “Social capital” has been densely in the arguments on the problems encountered by social sciences on economical, political and social fields through the last quarter of the century. This article focuses on the term “social capital” in sociological

* Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Öğretim Üyesi
mksan@sakarya.edu.tr

** Arş. Gör. Bartın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak, Sosyoloji Bölümü, Öğretim Üyesi
rsimsek@bartin.edu.tr

perspective instead of the economical and political perspectives which are preferred mostly. In the article, firstly, history, definition of the term, the meaning of the term within the other capitals, types of the social capital, ideas on surveying the term have been defined in general terms. Therefore, the basis of the social capital, how it's shaped in which social conditions, and its socially positive and negative effects have been emphasized.

Keyword: *Social Capital, Sociology, Development, Trust*

1. GİRİŞ

Sosyoloji toplumsal bütünleşmenin bilimi olarak 19.yüzyıl Batı'sında yaşanan sanayi devrimi ile kendini gösteren iktisadi değişimlerin, Fransız ihtilali ile simgelenen siyasi dönüşümlerin istikrarsızlaştırdığı toplumsal alanı düzenleme kaygısıyla ortaya çıktı. Sosyolojinin kurucuları bu değişim çağında değişimi anlamak, açıklamak ve yönlendirmek için çeşitli yaklaşımlar geliştirdiler. Kurucu sosyologlar modernitenin ilk aşamasında Batı'yı sistem ve ekonomi üzerinden istikrarlı bir yapıya ulaştırmaya çalıştılar. Kurucular yaşanan değişimi sistemli hale getirirken, takip eden uygulayıcı sosyologlar sistem içi sorunları uyumlu ve sürdürülebilir kılmaya çalıştılar. İktisadi değişimin başarısı, siyasi dönüşümlerin tamamlanması, modern toplumsal yapıların ortaya çıkması sonrasında Batı, sosyoloji sayesinde dünya egemenliğinin teorik meşruiyetini kurmaya, oluşturduğu modern dünya görüşünü sistemli, evrensel ve taklit edilmesi gereken bir uygarlık olarak egemenliği altındaki dünyaya yaygınlaştırmaya başladı (Öztürk, 2011:165-166).

Gelenekselden ve modern topluma geçiş dikotomisiyle açıklanan iktisadi, siyasi, toplumsal değişimin bu alanlarda karşı karşıya kaldığı krizler ilk sosyologların olduğu gibi uygulayıcı, eleştirel, umutsuz sosyologların da en önemli ilgi alanlarını oluşturmuştur. Batı'nın bugünkü krizlerinden biri de kalkınmayı kendi içinde etkin ve sürdürülebilir kılamaması, dezavantajlı grupların, toplulukların, bölgelerin kalkınmışlık farklılıklarını giderememesidir. Bir diğer sorun alanı da Batı-dışı dünyanın batılı kalkınma modellerini birebir almalarına ve uygulamalarına rağmen batının gerçekleştirdiği oranda bir kalkınmayı gerçekleştirememiş olmaları gerçeğiyle karşı karşıya kalınmasıdır.

İktisadi, siyasal ve toplumsal kalkınma çabaları olarak günümüzde devam eden sorunlar, kültürlere ve uygarlıklara referans verilerek açıklanmaya ve giderilmeye çalışılmaktadır. Batı , bir yandan kendi içinde oluşturduğu yapıyı verimli bir şekilde devam ettirme arayışında olurken öte yanda da, Batı-dışı dünyaya da kalkınma çabalarında kendi yollarını bulmalarında dünya egemenliğini riske etmeyecek bir yöntem önermeye çalışmaktadır. Her toplumun kendi kültür ve

uygarlığından modern dünyaya uyumunu, kalkınmasını sağlayacak ilişkiler, değerler transfer etmesini bir çıkış yolu olarak izah etme gayretine yönelmektedir.

Batının modern tarihi, yaşanan krizlerin sosyal bilimler yelpazesi içinde tanımlanmaya, açıklanmaya, anlamlandırılmaya, yönlendirilmeye ve çözülmeye yönelik çabaların tarihidir. Günümüz koşullarında Batı'nın ekonomi, siyaset ve toplum modellerinin karşı karşıya kaldığı, ürettiği krizler, sosyal bilimlerde yeni kavramsallaştırmalar etrafında aşılmaya, açıklanmaya ve yönlendirilmeye çalışılmaktadır. “Sosyal sermaye” de bu çerçevede karşılaşılan sorunların tespiti ve çözümü için sosyal bilimler içindeki farklı disiplinlerin katkısı ile son çeyrek yüzyılda iyice öne çıkmış, popülerlik kazanmış bir kavramsallaştırmaadır.

Sosyal sermaye, eğitimden ekonomiye, siyasetten sosyolojiye uzanan bir çizgide araştırmalara ve tartışmalara sebep olan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede ilgili literatürde sosyal sermayenin kimileri için, başarılı eğitimin, iktisadi kalkınmanın, etkili yönetimin, toplumsal bütünleşmenin kaynağı “kayıp halka”, “toplumsal tutkal”, “görünmez el”, kimileri için “bilimsel popülizm”in günümüzdeki son halkası, boş bir “laf girdabı”, “inşa edilmiş”, “bağlamsal”, “kaotik”, “tercüme”, “çelişkili” ve “tartışmalı” bir kavram, kimileri için de “farklı gündemler için kullanışlı bir mandal” olarak sosyal bilimlerin gündemini işgal eden bir araç olarak nitelendirildiğini görüyoruz (Fukuyama, 2005; Field, 2008; Grootaert, 2010; Harris ve De Renzi, 2010, Woolcock ve Narayan, 2010, Fine, 2010; Fine, 2011;).

Çalışmamızda multi-disipliner bir çalışmanın ürünü olan “sosyal sermaye” kavramsallaştırması etrafında gerçekleşen bu türden tartışmaların içine girmeden, sosyal teoride sosyal sermaye kavramının nereye tekabül ettiğinin anlaşılmasına ve genel bir resminin çıkarılıp, çerçevesinin çizilmesine katkı sağlayacak boyutları ele alınacaktır. Amacımız, ekonomi, eğitim, siyaset bilimi gibi değişik alanlarda ele alınan tartışılan kuramsal bilgilerden bir senteze ulaşarak kavramın sosyolojideki kökenlerini anlamamızı sağlayacak teorik bir zemin ortaya çıkarmaktır.

2. SOSYAL SERMAYE KAVRAMININ TARİHÇESİ

Kavramların işaret ettikleri olgu ve anlam dünyaları, o kavramsallaştırmalar yapılmadan önce de vardır. Ancak kavramsallaştırma ile beraber belli bir çerçeveye alınan ve dikkatlere sunulan anlam ve olgular üzerine tartışmalar yapılır, sistematik düşünceler üretilir. Bu bağlamda “sosyal sermaye” kavramsallaştırmasının işaret ettiği alan da kendisi var olmadan önce belli belirsiz bir şekilde düşüncede ve çalışmalarda mevcuttu.

Sosyal sermaye bakış açısının sosyolojik yaklaşım içerisinde kökleri ilk sosyologlara, -Tocqueville'e, Durkheim'a, Weber'e, Marks'a, Tönnies'e- kadar

götürülen bu kavramsallaştırma, İktisadi yaklaşım içinde ise klasik İktisatçılara - Adam Smith'e, Marshall'a, Hume'a ve Hicks'a- kadar geri götürülmektedir (Tüylüoğlu, 2006:21). Sosyal sermayenin tarihini ele alan çalışmalarda bu isimlerin “sosyal”ın ve “sermaye”nin birbirleriyle bir şekilde ilişkilendiren, toplumsal alanda ilişkilerin önemine işaret eden düşünceler serdettikleri gösterilmekte, böylece kavramsallaştırmaya giden yolda bu düşünürlerin fikri zemini hazırladıkları ifade edilmektedir.

Sosyal sermaye kavramını sosyal teoriye kazandıran öncü isimlerin kavramla ilgili tanımlarını genel hatları ile gözden geçirmeden önce kavramın bir tarih öncesi bulunmaktadır. Bu anlamda sosyolojik yaklaşım içerisinde sosyal sermayenin kökleri ilk sosyologlara kadar geri götürülebilir. Nitekim sosyal sermayenin ifade ettiği insan ilişkilerinin kalitesi sosyolojinin öncülerinin de ilgi alanlarını oluşturmuştur. Bu bağlamda Tocqueville, Marks, Durkheim, Weber ve Tönnies gibi sosyal teorisyenlerin yaklaşımları ele alınabilir (Halpern, 2005: 3-7)

Alexis de Tocqueville, 1831'de Amerika'ya yaptığı seyahatini anlattığı “Amerika'da Demokrasi” adlı eserinde Amerikan demokrasisi ve ekonomik gücünün temelinde resmi statü ve yükümlülük bağlarının değil, bireysel Amerikalıları birbirine bağlayan sosyal bir yapıyı oluşturan özelliğindeki gönüllü kuruluşlardaki etkileşimin belirleyici olduğunu ileri sürer (Field, 2008:7). Bencillik kusurunun (egoizmin) yumuşak bir biçimi olarak gördüğü bireyciliği, demokratik toplumların bir kusuru olarak ele alan Tocqueville, Amerika'da gözlemediği yoğun sivil topluluk ağının, bu kusurlara savaşında ve onun yıkıcı sonuçlarını sınırlamada önemli rol oynadığını düşünür. Demokratik toplumlarda eşit bireylerin zayıflığının önemli hedeflere ulaşmada işbirliğine yönelttiğini, bu sivil birlikteliğin insanları kişisel hazlarıyla çevrili doğal içi dünyalarından çıkarıp, kamu-ruhunun oluşmasına hizmet ettiğini ileri sürer (Fukuyama, 2005:288).

Sosyal sermaye düşüncesinin şekillenmesinde **Karl Marx**'ın tarihsel materyalizm teorisi, insanları birbirine bağlayan bağlara çok az önem verdiği için etkin olmadığı düşünülebilir. Ancak kapitalist düzeni problemleri gören Marksizm, dayanışmayı egemenler üzerinden değil ezilenler üzerinden ele almıştır (Field, 2008:8). Bu nedenle Marx'ın sınıf bilinci etrafında değerlendirdiği dayanışma fikrinin sosyal sermaye yaklaşımına giden yolda katkısı olduğunu söyleyebiliriz. Marksizmin sosyal sermaye teorisine katkısı asıl olarak Bourdieu üzerinden olmuştur. Bourdieu'nün sınıf rekabeti içinde olan bireyi merkeze alan sosyal sermaye anlayışının ve sermayedar sınıfın ekonomik sermayesinin devamlılığını güvence altına alan bir araç olarak değerlendirmesinin arka planını oluşturmaktadır.

Emile Durkheim, feodal dünyanın mekanik dayanışmasından kapitalizmin

organik dayanışmasına geçişi inceleyerek insan ilişkilerinin değişen doğasına vurgu yapmıştır. Bilinen ilişkiler ağından çıkan insanların yabancılaşan bir ilişkiler dünyasına geçtiğini ifade etmiştir (Field, 2008:7). Field bu bağlamda Putnam'ın sosyal sermaye kuramının, Durkheimci dayanışma düşüncesiyle belirgin benzerlikler gösterdiği tespitini yapmıştır (Field, 2008:45). Durkheim'in insan ilişkilerinin değişen doğasına yaptığı vurgu sosyal sermaye teorisyenlerinin sosyal yapıyı analizlerinde bir mihenk olmuş ve mekanik ve organik dayanışmanın birbirlerinin alternatifi olarak değil birbirlerini tamamlayan unsurlar sosyal kalkınmayı sağlayacak unsurlar olarak değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır.

Ferdinand Tönnies'in amaca dayalı toplulukları (gemeinschaft), araşsal topluluklardan (gesellschaft) ayırma düşüncesinin temelinde de benzer kaygıları görmek mümkündür (Field, 2008:7). Fukuyama, Tönnies'in deyimıyla Anayasal-yasal yapının temsil ettiği Amerikan uygarlığının Gesellschaft'ı ("toplum") yanında, ülkenin dinsel ve kültürel orijinlerinden yayılarak Gemeinschaft'ını ("topluluk") oluşturan, eşit derecede köklü bir komünel geleneğinde var olması ve bu bireyci ve konünelci eğilimlerin etkileşimi Amerikan demokrasisi ve ekonomisinin başarısını getirdiğini ileri sürmüştür (Fukuyama, 2005:289).

Charles H. Cooley'nin toplumsal grupları ilişki biçimlerine göre birincil toplumsal gruplar ve ikincil toplumsal gruplar olarak yaptığı sınıflandırmanın, sosyal sermayenin kaynakları ve türleri üzerine geliştirilen yaklaşımların temel dayanaklarından biri olduğunu görebiliriz. Resmi ve resmi olmayan toplumsal gruplar diye de tanımlanabilecek bu ayırım sosyal sermayenin farklı gruplarda farklı biçimlerde geliştiğini gösteren düşüncelerin merkezinde yer alır. Çünkü birincil toplumsal gruplar, aile, arkadaşlık, komşuluk gibi davranışlar üzerinde töre, din, gelenek ve göreneklerin daha etkin olduğu gruplardır ve sosyal sermayenin bir kaynağı da bu gruplardır. İkincil toplumsal gruplar ise dernekler, özel veya resmi kuruluşlar, sendikalar gibi yasaların, tüzük, yönetmelik, genelge ve sözleşmelerin ilişki ve davranışları belirlediği gruplardır ve sosyal sermayenin farklı bir türü de bu gruplarda ortaya çıkar.

Max Weber'in, statü gruplarının vazgeçilmez ögesi olarak görülen ortak 'yaşam biçimine' olan vurgusunun yanında karizma ve otorite düşüncesinde de bu kaygı görülmektedir (Field, 2008:8). Benzer yaklaşımları Kalvenizm ile kapitalizmin gelişmesi arasında ilişki kuran Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü" adlı eseri, (aynı şekilde Werner Sombart'ın Yahudi dininin değerlerinin kapitalizme zemin teşkil ettiğini savunduğu "Kapitalizm ve Yahudiler" adlı eseri,) kültürel değerlerle ekonomik gelişme arasında ilişki kurarak, sosyal sermaye yaklaşımının öncülüğünü yapmaktadır. (Şan, 2007:285). Weber'in eserinin sosyal sermayenin tanımlamasına zemin hazırlayan şu unsurları içerdiği tespitini yapılmaktadır; birincisi, ekonomik

olmayan çevrelerin bir kişisel ilişkiler ağı olduğu (bu ağ, dini bir birliktelikle birlikte akrabalık, etnik veya ideolojik üyeliği de içerebilmektedir), ikincisi ise, sosyal ağların işleyişi, ekonomik mübadeleyi besledikleri için gelişmeyi sağlayıcı ekonomik sonuçlar doğuracak biçimde bilginin ve güvenin sirkülasyonunu mümkün kıldığı hususudur (Şenkal, 2008:121-122). Weber eserinde doğrudan sosyal sermaye kavramını kullanmamış ancak sosyal ağların girişimci faaliyetlerin şekillenmesini etkileyen, bu suretle de belli bir alandaki ekonomik gelişmeyi kolaylaştıran bir araç olduğunu ifade etmiştir. Burada dikkat çeken husus konuyu ele alan araştırmacıların çoğu gibi Weber'de eserinde sosyal ilişki ağlarının muhtemel sonuçlarını temel olarak yalnızca ekonomik faaliyetler açısından değerlendirmiş, diğer alanlardaki etkileri üzerinde durmamıştır. (Şenkal, 2008:122).

Bu sosyologların bugünkü manada adını koymadan, kavramın işaret ettiği ruhu yakaladıklarını görüyoruz. Yukarıda işaret ettiğimiz yaklaşımlar, sosyal sermayenin ilgi alanını oluşturan, insanlar arasındaki ilişkilerin kalitesi ve onların ortak değerlerle olan ilişkisiyle ilgili sorunun klasik sosyolojik teorinin her tarafına yayıldığını göstermektedir. (Field, 2008:9).

3. SOSYAL SERMAYE'NİN İCADI

“Sosyal sermaye” kavramının bilinen ilk kullanımı **Lyda Judsen Hanifan**'a aittir. Amerikalı reformist, eğitimci Hanifan, 1916 yılında yaptığı “*The Rural School Community Center*” adlı çalışmasında, sermayenin ekonomik boyutu dışında kalan fakat ona katkı yapan, toplumsal bütünlüğü oluşturan bireyler ve aileler arasında, insanların günlük yaşamlarıyla ilgili, iyi niyet, arkadaşlık, sempati ve sosyal bir takım münasebetlerin varlığına dikkat çekmek için sosyal sermaye kavramını geliştirir (Devamoğlu, 2008:4). Hanifan'ın 1916 tarihli bu çalışmasındaki ilk kullanımından sonra kavrama literatürde uzun bir süre rastlanılmıyor. Kavramın ikinci kez karşımıza çıkışı tam kırkyıl sonra 1956'da **J.Seeley**, **A.Sim** ve **E.Loosely**'nin, eyalet başkanlarının yükselmesinde sosyal sermayenin önemine değindikleri “*Crestwood Heights: A Study of the Culture of Suburban Life*” adlı çalışmasına rastlamaktadır. (Özdemir, 2007:12).

Carolin Moser, **Meyer Fortes**'in 1958 tarihli çalışmasında sosyal sermaye kavramının cari kullanımını önceler gibi görünen ifadeler bulunduğuna işaret ediyor (Harriss ve De Renzio, 2010:10). Yine aynı yıllarda **Edward Banfield** da sermaye kavramını Güney İtalya'nın geri kalmışlığını açıklama ile ilgili çalışmasında kullanmış, fakat çalışması ekonomik çevrelerde ilgi uyandırmamıştır. Daha sonra kavram 1961 yılında **Homans** tarafından sosyal etkileşim teorisi ile ilgili bir çalışmada kullanılmıştır. (Keskin, 2008:8). Putnam, sosyal sermaye kavramının bugünkü anlamında ilk kullanımının **Jane Jacobs**'ın 1961 tarihli “*The Death and Life*

of *Great American Cities*” adlı çalışmasında görüldüğünü söyler. Jacobs, bu çalışmasında şehirlerdeki komşuluk ilişkilerinin güven, işbirliği ve kolektif eylemin temelini oluşturduğuna işaret etmeye üzere sosyal sermaye kavramını kullanmıştır (Harriss ve De Renzio, 2010:10). Jacobs, çalışmasında şehir komşuluğunda mevcut sosyal ağların kamu güvenliğini cesaretlendiren bir sosyal sermaye biçimi teşkil ettiğini ileri sürer (Fukuyama, 2002:33).

Sosyolog **Ivan Light**'da “*Ethnic Enterprise in America*” (1972) adlı çalışmasında “sosyal sermaye” terimini 1970'lerde varoşların ekonomik gelişmesinin problemlerini analiz etmek için kullanmıştır. Amerika'daki Afrika kökenlilerin küçük ölçekli iş gelişimindeki nispi yoksunluğu, diğer Asya gibi farklı etnik kökenli Amerikalıların sahip oldukları sosyal bağlantılardan ve güven bağlarından yoksun oluşları ile açıklamıştır (Fukuyama, 2002:33). Coleman ise sosyal sermaye kavramını literatüre ilk sokan kişinin iktisatçı **Glenn Loury** olduğunu ileri sürer. Loury, 1977'de yayımladığı “*A Dynamic Theory of Racial Income Differences*” adlı çalışmasında Amerika'daki farklı ırksal gruplara mensup kişiler arasındaki gelir farklılıklarının belirleyicilerini incelemiş ve bu farklılıkların temelinde sosyal sermayenin olduğuna dikkat çekmiştir (Harriss ve De Renzio, 2010:10).

Sosyal sermayenin gözden geçirilmiş ilk kuramsal sosyolojik analizi **Pierre Bourdieu**'ya aittir. Sosyal sermaye kavramının kurucularından biri olarak kabul edilen Bourdieu, “*Distinction*” adlı eserinde “kültürel farklılıkların nasıl oluştuğunu, yerleştiğini ve toplumsal tabakalaşmayla ilişkisini açıklama gayesi” çerçevesinde sermaye üzerinde durmuş, ekonomik sermayenin yanına, ekonomik-olmayan sermaye kategorileri olarak, kültürel ve sembolik sermaye kavramlarını eklemiş, sosyal sermayeyi de bu bağlamda analiz etmiştir. Bourdieu, sosyal farklılaşmayı besleyen toplumsal bağ ve ağların büyüklüğü konusu çerçevesinde ele aldığı sosyal sermayenin yaratılmasının ve etkinliğinin sosyal gruplardaki üyeliğe bağlı olduğunu belirtmiştir. Bu alanda ailenin önemli bir örnek olduğuna, aile ilişkileri ağının gayri biçimsel sermaye çevriminin merkezinde yer aldığına işaret etmiştir (Fine, 2011:97,101).

Sosyal sermaye kavramının kurucularından olmasına rağmen ilerleyen literatürde Bourdieu'nün göz ardı edilmeye başladığına dikkat çeken Fine, bunun sebepleri arasında Bourdieu'nün yaklaşımının Fransız toplum kuramının etkisiyle yüksek bir soyutlama derecesine sahip olmasının, sosyal sermaye konusunu daha ampirik düzlemde ele alan Anglosakson geleneği karşısında caydırıcı olmasına bağlamıştır. Ayrıca bunda Bourdieu'nün kültür kuramcısı olarak konuyu ele alması, iktidar ilişkileri üzerinde yoğunlaşması da etkili olmuştur. (Fine, 2011:98-99). Bu yaklaşıma rağmen Bourdieu, “sosyal sermayenin diğer sermaye biçimleri ve onların birikimleri arasındaki etkileşimleri kadar, sosyal sermayenin ve onun birikiminin

genel mantığı üzerine yaptığı analiz” ile sosyal sermayenin metafordan kavrama dönüşmesi sürecinde önemli bir mihenk olarak karşımızda durmaktadır (Field, 2008:27).

Tüm bu gelişmelere rağmen, sosyal sermaye kavramının sosyolojide ve diğer disiplinlerde geniş bir onay görmesi ve kullanılmasında **James Coleman**'ın çalışmaları bir mihenk olmuştur. Putnam da, sosyal sermayenin teorik boyutta James S. Coleman'ın 1988 tarihli “*Social Capital in the Creation of Human Capital*” adlı, insan sermayesinin gelişiminde yakınlığa dayalı, güçlü ilişkilerin olduğu sosyal sermayenin etkisini araştıran çalışması ile yeniden gündeme geldiğini söyler. (Özdemir, 2007:12-13, Harriss ve De Renzio, 2010:10). “Bourdieu'da olduğu gibi Coleman'ın sosyal sermayeye ilgisi de sosyal eşitsizlik ve okullardaki akademik başarı arasındaki ilişkiyi açıklama çabasından çıkmıştır”(Field, 2008:28). Ancak, Coleman'ın “sosyal sermayenin sadece güçlülerle sınırlı olmadığını, aynı zaman da fakirlere ve kenarda kalmış topluluklara da ciddi yararlar sağladığını gösterebilmiş” (Field, 2008:28) olması, onun sosyal sermaye literatüründe Bourdieu'den daha çok etkisinin olmasına, anılmasına sebep olmuştur. Sosyal sermaye kavramını, sosyoloji ve ekonomiyi içeren disiplinler arası bir yaklaşımla, rasyonel tercih kuramından hareketle ele alan Coleman'ın, mülkiyeti ve kazancı genellikle bireylere ait olan finansal, fiziksel ve beşeri sermayeden farklı olarak, “sosyal sermayeyi yalnızca onu gerçekleştirmek için çaba gösterenlerin yarattığı ve onların faydalanabileceği değil, yapının bütün parçaları tarafından kullanılacak mükemmel bir kamusal olarak betimlemiş”(Field, 2008:33) olması kavramın tarihi açısından önemli bir adım olmuştur.

Coleman'dan on yıl kadar sonra İtalya üzerine yaptığı “*Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*” adlı çalışmayla siyaset bilimci **Robert Putnam** da sosyal sermaye kuramının, bireysel boyutu aşip kamusal bir nitelik de kazanarak, kalkınma söylemine girmesine katkı sağlamıştır (Harris ve De Renzi, 2010:13). “*Bowling Alone*” adlı eseri, Putnam'ın ve kavramın tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur; Putnam'ın medyada sıkça yer almasına ve sosyal sermaye kavramının da basın-yayın organlarında, akademik çevrelerde yaygın bir şekilde yer almasına, konuşulmasına, tartışılmasına, kısaca bugünkü popülaritesine kavuşmasına zemin hazırlamıştır (Field, 2008:40-41). İtalya'nın kuzeyi ve güneyi arasındaki farklılıkları tanımlama ve açıklama çabasının ürünü olan ilk önemli çalışmasında Putnam, politik istikrarı ve ekonomik refahı oluşturan yurttaşlık katılımının rolüyle ilgilenmiş, kuzey bölgesinin görece başarısının nedeni olan kurumsal performansın temelinde hükümet ve sivil toplum arasındaki karşılıklı ilişkinin yattığını ileri sürmüştür. Sonradan ilgisini Amerika üzerine çeviren Putnam, Alexis de Tocqueville'in seyahatinde gözlemlediği Amerikan demokrasisinin ve kalkınmasının temel faktörü olan sivil katılımın, Amerika'nın sosyal sermayesinin, bu tespiti takip

eden süreçte büyük oranda azaldığına işaret eden, Amerika'da demokrasinin ve toplumun gidişatından kaygı duyanların ilgisine mazhar olan *Bowling Alone*'u yayımlamıştır (Field, 2008:41-42). Putnam bu çalışmaları ile kavramın sosyal bilimlerin gündemine yerleşmesinde önemli rol oynadığı gibi, kavramın tanımlanması, türlerinin belirlenmesi, ölçümü, kapsamının çizilmesi, niteliklerinin belirlenmesi gibi konularda da yaklaşımını geliştirmeye devam ederek sosyal sermaye literatüründe etkin bir figür olmuştur.

Francis Fukuyama, “*Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*” adlı eseri ile sosyal sermaye kavramının, ekonomik ve toplumsal refahın üretilmesinde önemli bir faktör olarak yer etmesinde rol oynamıştır. Fukuyama, uzmanlaşma, işbölümü, işbirliği, ticari yasalar, mülkiyet hakları ve sözleşmelerin belirleyici olduğu pazar ekonomisinde, kurumsal ve yasal düzenlemelerin sosyal sermaye ile birleşmesi sayesinde işlem maliyetlerinin ekonomik kılınacağını ve yüksek bir performans sağlanabileceğini savunur. Ona göre ekonomik ve toplumsal performansı geliştiren bu sosyal sermayenin temel unsuru da “güven”dir (Şan, 2007:294).

Özetle diyebiliriz ki sosyal sermaye kavramının ilk kullanımlarına sırasıyla L.Hanifan, J.Seeley, A.Sim, E.Loosely, M.Fortes, J.Jacobs, I.Light, G.Loury, E.Schlicht gibi isimlerde rastlanmaktadır. Ancak kavramı bugünkü anlamıyla ilk kullanan, “sosyal sermayeyi elit bir grup tarafından birlikte buldukları kişilere karşı yarış içindeyken kullandıkları bir kaynak” (Field, 2008:56-57) olma boyutuna vurgu yapan Bourdieu olmuştur. Kavramı geliştiren ve sosyal bilimlerin gündemine etkili bir şekilde girmesini sağlayan, “sosyal sermayenin göreceli olarak dezavantajlı olanlara da bir kaynak” (Field, 2008:57) teşkil ettiğini tespit eden Coleman olmuştur. Kavrama bugünkü popülaritesini kazandıranların ise “kavramı daha da genişleterek, toplumsal düzeyde işleyen bir kaynak olarak” (Field, 2008:57) tanımlayıp kavrama kamusal boyutu katan Putnam'ın ve kalkınmada güven unsurunu merkeze alan çalışmalarıyla sosyal sermayeye katkıda bulunan Fukuyama'nın olduğunu söylemek mümkündür. Kavram ile ilgili literatürün gelişmesinde **Dünya Bankası** ve **OECD** gibi kalkınma projelerinin temel aktörlerinden olan küresel ölçekteki kurumsal yapıların, onların desteklediği araştırmacıların, rolünü de zikretmek gerekmektedir.

4. SOSYAL SERMAYE TÜRLERİ

Sosyal sermaye kavramı farklı disiplinler ve yaklaşımlar tarafından farklı kavramsal çerçevelerle sınırlandırılmakta, amaçlarına ya da kaynaklarına göre farklı sosyal sermaye tanımları tartışılmaktadır. Sosyoloji, ekonomi tarihi, eğitim sosyolojisi, işletme ve siyaset bilimi disiplinlerinde sosyal sermaye kavramının sürekli tartışılmakta olduğu ve bu alanlarda çalışan sosyal bilimcilerce bu kavramın farklı modellerle oluşturulduğu görülmektedir. Sosyal sermaye konusu farklı

alanlardan uzmanlar için farklı anlamlara sahip olduğundan, her araştırmacı sosyal sermayenin yapısal ve işlevsel özelliklerini kendi disiplini ve amacı doğrultusunda bir sınıflandırma girişiminde bulunmuşlardır. Bu bağlamda tanımlanan sosyal sermaye türlerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz.

Robert Putnam, sosyal sermayeyi, oluşumuna zemin hazırlayan ilişkilerin niteliği temelinde, aile üyeleri ve yakın arkadaşlıklar gibi nispeten homojen gruplar içindeki güçlü ilişkiyi ifade eden **Bağlayıcı Sosyal Sermaye** ve mesafeli arkadaşlar, üyeler ve iş arkadaşları gibi nispeten daha zayıf ve daha az yoğun ilişkileri ifade eden **Köprü Kurucu Sosyal Sermaye** şeklinde iki temel biçim belirlemiştir. Putnam, seçkin kimlikleri destekleme ve homojenliği sürdürme eğiliminde olan bağlayıcı sosyal sermayeyi “dışsallaştıran” bir sermaye türü; çeşitli sosyal bölümler içinden insanları bir araya getirme eğilimindeki köprü kurucu sosyal sermayeyi de “içselleştiren” bir sermaye türü olarak nitelemekte, bağlayıcı sosyal sermayenin 'geçinmek' için, köprü oluşturan sosyal sermayenin ise 'başarılı olmak' için önemli olduğunu söylemektedir. Putnam'ın bu ayırımına Woolcock ise farklı sosyal sınıf veya güç düzeyindeki insanlar ve gruplar arasındaki ilişkileri ifade eden birleştirici boyutu eklemiştir. **Birleştirici Sosyal Sermaye**, farklı sosyal sınıflara ait olan bireyler arasındaki ilişkileri nitelemektedir. Hiyerarşik bağlamda insanları bir araya getiren bu ilişki içinde güce, sosyal statüye ve refaha farklı grupların ulaşması sağlandığından “birleştirici” olarak nitelenmektedir. (Field, 2008: 45, 92; Özdemir, 2007:37-38; Woolcock ve Narayan, 2010:289).

Nan Lin, Mark Granovetter'i izleyerek sosyal sermayeyi “güçlü bağlar” ve “zayıf bağlar” temelinde ikiye ayırır. Güçlü Bağlar (Topluluk İçi Bağlar), benzerleriyle ilişki kurma prensibi doğrultusunda birbirine benzeyen insanları bağlar. Kuralcı ve kimlik/birlik temelli amaçları toplamak için benzer kaynaklara sahip insanları ve grupları bir araya getirir. **Zayıf Bağlar (Topluluklar Arası Bağlar)** ise farklı sosyal ve kültürel geçmişlerden gelen insanları bir araya getirir. Çoğunluk tarafından paylaşılan değerlere daha az dayanıp, yeni kaynak şekillerine ulaşımı sağladıklarından amaca daha etkili şekilde hizmet edebilir. “Lin bu görüşleri güçlü ve zayıf (ya da köprü oluşturan ve bağlayıcı) bağları, (anamlı ya da etkili olan)karşılıklı işbirliğinin amaçlarını, aktörün toplumsal konumunu ve bu konuma ulaşmayı sağlayan ağlara üyelik arasındaki farkları birleştiren bir sosyal sermaye modelini teorileştirmek için geliştirmiştir” (Field, 2008:93), Öztaş Lin'in, Coleman ve Burt'ün sosyal sermayenin kaynağı olarak tanımladıkları iki farklı ağbağ mekanizması önerilerinden hareketle “**Dayanımcı Sosyal Sermaye**” ve “**Aracı Sosyal Sermaye**” şeklinde iki sosyal sermaye türü tanımladığını da ifade etmektedir. (Öztaş, 2007:79).

Paul Collier, Örgütlenmenin idari ve sivil niteliği temelinde bir ayrıma

gitmiştir. Hükümetin zorlayıcı bir güç olarak hukuk kurallarının, sosyal sözleşmelerin ve sivil hakların uygulanabilmesini kolaylaştırması bağlamında ortaya çıkan sermayeyi **İdari Sosyal Sermaye**; hükümet sisteminin dışında ortak değerlere, geleneklere, normlara, informel ağlara ve üyeliklere bağlı olarak ortaya çıkan sermayeyi ise **Sivil Sosyal Sermaye** bağlamında değerlendirilmiştir. (Collier, 2002:19-42, aktaran Özdemir, 2007:36).

Pamela Paxton, sosyal sermayeyi her biri birbirinden bağımsız işleyen iki farklı unsurun oluşturduğuna işaret eder. Birincisi, bireylerin örgütlenme kurma düzeyi veya nesnel iletişim ağ yapısı, ikincisi ise aynı bireyler arasında ki özel bağlardır. Sosyal sermayenin varlığı ancak her iki değişkeninde yüksek olması ile mümkündür. Paxton sosyal sermayenin etkilerini **Bireysel Seviyede** ve **Topluluk Seviyesinde** olmak üzere iki ayrı düzeyde incelemiştir. Öncekilerden farklı olarak kavramın yalnızca bireysel ya da yalnızca toplumsal düzeyde değil çok katmanlı olarak düşünülebileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca “tek bir grup içindeki” sosyal sermayenin, “topluluk seviyesindeki” sosyal sermaye ile pozitif bir ilişkiye sahip olmak zorunda olmadığına işaret etmiştir (Field, 2008:94-95).

Nahapiet ve Ghoshal, sosyal sermayeyi meydana getiren yapısal, ilişkisel ve bilişsel boyutları esas alarak, insanlar veya birimler arasında ilişki yapılarını ifade eden **Yapısal Sosyal Sermaye**, etkileşim yoluyla insanların aralarında geliştirdikleri ilişkilerin özelliklerini ve paylaşılan sosyal kaynakları **İlişkisel Sosyal Sermaye**, sosyal bir ağda yer alan insanların ortak bir yaklaşım veya anlayış geliştirip geliştirmediklerini ise bilişsel sosyal sermaye bağlamında ele almışlardır. (Nahapiet and Ghoshal, 1998:242-286, aktaran Özdemir, 2007:38-39)

Hetty van Emmerik ise , sosyal sermayeyi sonuçları açısından ikiye ayırmıştır. İşe ilişkin performansın sergilenmesinden doğan bağlarla gelişen ve işe ilişkin somut kaynakların değiş tokuşunu içeren sermaye **Katı Sosyal Sermaye** olarak tanımlamıştır. Duygusal destekle ilgili, yüksek derecede güven ve yakınlıktan doğan, bireye güven ve profesyonel bir kimlik kazandıran sermayeyi ise **Yumuşak Sosyal Sermaye** olarak tanımlamıştır (Van Emmerik, 2006:24-37 aktaran; Özdemir, 2007:40).

Helena Yli-Renko, Erkkö Autio ve Vesa Tontti (2000), sosyal sermayenin hem ilişkisel hem de ağ yapısını içeren bir sınıflandırma geliştirmeye çalışmışlar, örgüt içi ve örgüt dışı sosyal sermaye olmak üzere iki çeşit sosyal sermaye tipi öne sürmüşlerdir. Örgüt içindeki departmanlar ve bireyler arasındaki ilişkinin kalitesini ve yoğunluğunu içeren sermayeyi **Örgüt İçi Sosyal Sermaye**; örgütün diğer örgütler ve insanlar arasındaki değiş-tokuş ilişkisi üzerine odaklanan sermaye ise **Örgüt Dışı Sosyal Sermaye** olarak ele tanımlamışlardır. Bu ayrımın içsel-dışsal sosyal sermaye

tanımlarının bir uzantısı olarak karşımıza çıktığını söylemek mümkündür (Yli- Renko, Autio Ve Tontti, 2000, aktaran Özdemir, 2007:41).

Ilan Talmud, örgütsel sosyal sermayenin belli boyutlarından kaynaklanan türlerini tespiti yönelik rekabetçi, politik ve bilişsel örgütsel sermaye şeklinde üçlü bir sınıflandırma yapmıştır. Eksik rekabette örgütün yapısal konumunun bir fonksiyonu olarak, rekabetçi örgütün diğerlerine oranla belli pazar aktörlerinden yararlanma oranını gösteren **Rekabetçi Sosyal Sermaye**; geniş politik ağlardaki üyeliklerin örgütlere daha fazla kurumsal güç ve devlet ile yerel kurumlardan daha fazla politik koruma sağlamasını **Politik Sosyal Sermaye**; kurum normları, örgütsel bilgi, normatif rol beklentileri, bağlılık, örgüt kimliği, örgüt vizyonu gibi unsurları yeniden yapılandıran içsel ağların kullanımıyla örgütün avantajlı faaliyetlerini hayata geçirme derecesini ise **Bilişsel Sosyal Sermaye** şeklinde tasnif etmişlerdir. (Talmud, 1999, aktaran Özdemir, 2007:42-43).

Yukarıda ele aldığımız sosyal sermayeyi belirli kriterlere göre sınıflandıran yaklaşımların uzmanların alanlarına, ilgilerine ve amaçlarına göre farklılaştığını görüyoruz. Her araştırmacı sosyal sermayenin yapısal ve işlevsel özelliklerini kendi yaklaşımı, çalıştığı disiplin ve hedefi doğrultusunda birbiriyle ilişki içerisinde bir diğerinde olmayan bir boyutu görünür klan sınıflandırmalar yapmışlardır.

5. SOSYALSERMAYE'NİN SOSYOLOJİK BAĞLAMI

Farklı disiplinler çerçevesinde, disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınıp kavramsallaştırılan sosyal sermaye konusunda disiplinler konuya farklı boyutlarda, farklı amaçlarla yaklaşmaktadır. Ekonomik yazın, bireylerin diğerleriyle etkileşimde bulunma girişimlerine ve sosyal sermaye kaynaklarına odaklanmış, onun kalkınmaya ne şekilde, hangi oranda katkıda bulunacağı üzerinde durmuştur. Siyasal bilimlerin yazını, insan davranışının şekillenmesinde kurumların, politik ve sosyal normların rolüne odaklanmış, etkili bir yönetime katkısının nasıl ve ne oranda olacağı hususuna eğilmiştir. Sosyolojik yazın ise sosyal örgütün güven, karşılıklı olmak ve sivil katılım ağları gibi özelliklerini merkeze alan bir yaklaşımla konuyu ele almıştır. Sosyolojik yazında sınırlı sayıda da olsa, sosyal sermayenin toplumsal birlik, bütünlük, dayanışma ve kalkınmaya katkısı üzerinde de durulmuştur.

Sosyal sermayenin klasik sosyolojide izlerini sürdüğümüz yukarıdaki değerlendirmeden sonra, bugün sosyal sermayenin sosyolojik anlamda toplumsal kaynaklarının ne tür olgular olduğunu, toplumsal olgulara yaklaşımda nasıl bir bakış açısı getirdiğini, toplumsal problemlerin hangileri için nasıl çözümler önerebileceğini ve son olarak da onun olumlu yönlerinin yanında ne tür olumsuzluklar üretme potansiyeli taşıdığını ele alacağız.

Sosyal sermaye kavramsallaştırmasını hazırlayan koşulların başında ekonomik ve teknolojik alanda meydana gelen değişimlerin toplumsal alandaki negatif yansımaları asli rol oynamıştır. Kapitalizmin gelişim ve dönüşüm süreçleri beraberinde sermaye olarak ele alınan unsurların, sermaye türlerinin, çeşitlenmesini getirmiştir. Modern sanayi döneminde temel olarak fiziki ve finansal sermayeye ihtiyaç duyulmuş başkaca bir unsurun sermaye olarak değerlendirilmesine ihtiyaç görülmemiştir. Sanayi sonrası, bilgi toplumuna geçiş sermayenin beşeri boyutunun da öncelikle bireysel sonra da toplumsal kapsamda gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır.

Endüstride Taylorizm olarak bilinen emeğin aşırı mekanist bir biçimde örgütlenmesi çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması, Beşeri Münasebetler adında emeğin işletme performansına katkısına dikkat çeken yeni bir modelin geliştirilmesine yol açtı. Bu eğilim beşeri sermaye kavramının gelişmesinde, sanayi sonrası toplum modeli olan bilgi toplumu ile birlikte etkili olmuştur. Bilginin, esnekliğin, teknolojinin kapitalist üretkenlik için daha önemli hale gelmesi insanın sahip olduğu bilgi, beceri ve potansiyellerin önemli hale gelmesini sağladı. Post-kapitalist dönem işletme verimliliğinin artırılmasını hedefleyen beşeri sermaye yaklaşımının da ötesine geçilerek bir toplumun kalkınmışlık seviyesine etki edebilecek bir sermaye yaklaşımının, sosyal sermaye anlayışının gelişmesine zemin hazırladı (Şan, 2007:283-284).

Sanayi devrimi sonrası gelişen kitlesel üretimin artması kuralların çoğalmasına, beceri ve güvene dayalı ilişkilerin ortadan kalkmasına yol açtı. Henry Ford'la özdeşleştirilen kitle üretiminin ideologu sayılan Frederisk W. Taylor, bireysel inisiyatiflerin tamamen dışarıda bırakıldığı çok yüksek düzeyde bir uzmanlaşma sistemi öneriyordu. Fordizm ve Taylorizm ile nitelendirilebilecek bilimsel yönetimin ekonomik sistemdeki sonucu, yaratıcılık, inisiyatif, yenilikçilik gibi bütün insani niteliklerin sınırlı bir grubun yetki alanında olmasına, insanların mekenik bir dişliye indirgenerek kendine yabancılaşmasına ve toplumda güvenin azalmasına yol açıyordu.

Fordizm ve Taylorizmin öngördüğü işbölümü yaklaşımlarının sanayileşmenin kapitalist biçiminin kaçınılmaz sonucu olmadığı farklı yollarında olabileceği 1930'larda Elton Mayo'nun "insan ilişkileri okulu" tarafından ortaya kondu. Bu akım daha esnek ve daha grup yönelimli işletmelerin daha başarılı olabileceğini gösterdi. Güven ve sosyalleşmenin kültürler arasında eşit olarak dağılmadığı göz önüne alındığında, Taylorculuğun düşük güvenli toplumlarda başarılı olabileceği ancak sorumluluk ve becerilerin geniş bir alana yayılmasına dayalı, yüksek güvenli toplumlarda ise insan ilişkileri okulunun öngördüğü tarzda alternatif yaklaşımların başarılı olabileceği söylenebilir (Fukuyama, 2005:239-246).

Sosyal sermayenin gündeme gelmesinde etkin olan bir husus aşırı bireyselleşmenin zararlarının görüldüğü bir noktada çözüm olarak toplumsal yeniden ama yeni bir biçimde keşfi önemli bir rol oynamaktadır. Günümüz toplumsal yapısı liberal bir sistemin egemenliği altında şekillenmektedir. Toplumsal yapıda görülen sorunların kaynağı olarak da bu sistem eleştiriye tabi tutulmaktadır. Liberal sistem içerisinde toplumsal bağların çözülmesine yol açan temel faktörün de, atomistik insan doğası anlayışının, geleneğin, ortak değerlerin, milli kültürün ve kamusal hayata ilginin kaybolmasına neden olduğu görüşü ileri sürülmektedir. Cemaatçi teori bu çerçevede yaşanan tüm toplumsal problemlerin kaynağı olarak liberalizmi görür. Çözümün kültür, gelenek ve tarihte yattığını ileri sürer. Sosyal sermaye görüşü de toplumsal birlik ve dayanışmanın liberalizmin savunduğu gibi sadece bireysel çıkarlar temelinde gerçekleştirilemeyeceği, ortak bir bağa ihtiyaç duyulduğu konusunda cemaatçi yaklaşımla hemfikirdir. Ancak bunun gerçekleştirilmesi noktasında cemaatçi teori geçmişide idealleştirirken sosyal sermaye yaklaşımı günümüz koşullarında, modern toplum içinde çözümün mümkün olduğunu ileri sürer.

Geçmişe nostalji duymadan, baskıcı ve muhafazakar bir hüviyete bürünmeden mevcut liberal sistem içerisinde cemaatçilerin şikayet ettikleri toplumsal bağların çözülmesi problemine gerçekçi ve makul bir çözüm sunmaya çalışır. Sosyal sermaye görüşü, modern toplumlar için temel problemin ortak bir kültür, değerler ve gelenek olmamasına değil, modernleşmenin dışladığı geleneksel kalıpların, kurumların ve ilişkilerin yerine bunların geleneksel toplumdaki fonksiyonlarının benzerlerini modern toplum için gerçekleştirebilecek yapıların ve ilişkilerin konulup konulamayacağı problemi olduğunu belirtir. (Kılınç, 2010:33).

Sosyal sermayenin sosyal teori içerisinde yaygın bir kavram haline gelmeye başlamasında paralel bir düzlemde gelişen postmodern bilim anlayışının da önemli rolü vardır. Geleneksel ve modern ayırımında olduğu gibi birçok alanda dikotomik yaklaşımlarla toplumsal alanı parçalayan modern bilim anlayışının sunduğu hap düzeneklerle kalkınma konusunda istenilen başarı elde edilememiştir. Postmodernizm ile gelişen tarihi ve toplumsal koşulları dikkate alan makro değil mikroya yönelik çoğulcu yaklaşımlar çerçevesinde kalkınma sorununa yeni yaklaşımlar getiren sosyal sermaye kavramsallaştırması yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Fine, sosyal bilimlerde yaşanan kültürel dönüşümün sosyal sermaye kavramsallaştırmasının kullanımı ve yaygınlaşmasında katkısı olduğunu ifade etmiştir. “Sosyal davranışın kültürel yönüne gösterilen belirgin önemle birlikte, mikro düzey olarak tanımlanabilecek bireysel davranışlar ve deneyimler de kayda değer bir ilgi artışı olmuştur”, diyen Fine, sosyal sermayenin merkezinde yer alan “samimiyet” ve “güven” kavramlarına artan ilginin bunun bir göstergesi olduğuna işaret etmiştir (Fine, 2008:11).

Sosyal sermayeye ilginin artmasında, toplumun bozulduğu –başiboş bireyselleşme, piyasa değerleri ile erozyona uğramış değerler-, toplumsal çözülmenin başladığı, yönünde gelişen yaklaşımlar, ekonomide fordizmin iflası, beşeri ilişkilerin ve bireyin ön plana çıkması, sosyal davranışın kültürel yönüne gösterilen ilginin artması gibi faktörler sayılabilir (Field, 2008:10-11). Sosyolojinin ortaya çıkışı da toplumsal birlik ve bütünlüğün bozulduğu bir çağda yaşanan sorunlara çözüm arayışı, toplumsal düzenin yeniden inşasına yönelik kaygılar etrafında olmuştur. Sosyal sermaye de toplumsalın yok olmaya başladığı bir dönemde çözüm arayışlarının bir ürünü olarak karşımıza çıkmıştır. Bu açıdan sosyoloji ile sosyal sermaye arasında bir paralellik görülmektedir.

Modern toplumun yalnızlaştırdığı bireyin karşı karşıya kaldığı açmaz ve sorunlara, anomi ve yabancılaşmaya karşı, bir panzehir ve tamamlayıcı unsur olarak, sosyal teoride son dönemlerde, topluluk olmanın, bir arada eylemde bulunmanın ve karşılıklı ilişkilerin önemine dikkat çekilmeye başlaması, sosyal sermaye kavramsallaştırmasının hazırlayıcısı olmuştur. Böylece modern toplumun önemsemediği, küçümsediği hatta dışladığı geleneksel değerler, ilişkiler ve ağlar modern toplumun açmazlarına, sorunlarına fonksiyonel çözümler sunacak bir kaynak olarak yeniden ele alınmaya başlamıştır (Şan, 2007:282).

Sosyal sermaye kavramı klasik sosyoloji teorisyenlerinin çözümlemelerinden farklı olarak yeni bir ilgi odağı getirmekte ve yeni sorunlar ortaya çıkarmaktadır. “Sosyal sermaye fikri dikkatleri mikro düzeyde bireysel deneyimler ve günlük aktiviteler ile orta düzeyde kurumların, derneklerin ve toplumun arasındaki bağ üzerinde toplamaktadır. Ayrıca bağlantıları bir sermaye biçimi olarak tanımlayarak, bu kavramı mikro, orta ve makro düzeyleri birbirine bağlayan bir takım açıklamalara işaret etmektedir” (Field, 2008:9). Sosyal sermaye, birey ve grup kaynaklı, güven, itibar, norm ve sosyal ağlardan oluşan, toplumsal dayanışma ve işbirliğini kolaylaştıran, toplumun ekonomik üretkenliğini ve verimliliğini artıran, toplumsal yapıyı sağlıklı işler hale getirerek güçlendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede sosyal sermayenin başlıca boyutlarını oluşturan; « aile ve akrabalık bağları », « daha geniş sosyal ağlar veya kuruluş hayatı », « kesitsel bağlantılar veya sektör ve güç farklılıklarını kapsayan ilişkiler », « siyasal sermaye, kuramsal ve politika çerçevesi », « sosyal normlar ve değerler » (Harris ve de Renzi, 2010:34-36) gibi konularda sosyolojik bakış açısının günümüz koşullarında yeni bir değerlendirmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Böyle bir yaklaşım bireyselliğin toplumsal dokuyu tahrip eden olumsuzluklarını gidermek, gönüllü etkinlikler yoluyla sosyal sorunların çözümüne katkı sunmak, toplumsal bütünleşmeye, consensusa destek olmak açısından, sosyal teoride sosyal sermaye yaklaşımı aracılığıyla toplumsal dinamizme ve imkânlara dikkatleri çekme potansiyeli taşımaktadır.

Sosyal sermayenin temel anahtar kavramlarından biri olan “güven”, toplumların daha sağlıklı bir şekilde var olabilmeleri, fonksiyonlarını yerine getirebilmeleri için elzem bir olgudur. “Luhmann'a göre, sosyal sistemler insanların faaliyetlerinden değil, onlar arasındaki iletişim süreçlerinden oluşur. Toplum sadece bireyler iletişim kurduklarında var olur” (Erdem ve Özen, 2003:53). “Sosyal sistemlerin özü iletişimle biçimlenir ve bunu gerçekleştiren en etkili araçlardan biri güvendir” (Erdem ve Özen, 2003:54).

Toplumsal mekanizmaların güven oluşturabilmeleri, toplumun kontrol ve sosyalizasyon süreçlerinin sürekliliğinin de garantisi olacaktır. Luhmann güvenin toplumsal var oluş için gerekli unsur olarak ortaya çıkışını şöyle açıklıyor: “modern zamanların öncesinde, sembollerimiz, normlarımız, alışkanlıklarımızla tanıdığımız bir dünyada yaşadığımızdan güvene ihtiyacımız yoktu; ancak modern zamanların başlarında beklenmedik bedellerin kararlarımızın sonuçları olduğunu gösteren, yeni bir terim keşfetti: Risk. Genel bir yaşam özelliği olarak keşfedilen risk, kozmolojinin teknolojiye kayışıyla birlikte, önceleri kader olarak bilinen şeyle yer değiştirdi, kararların riskten kaçınılarak alınamaması modern yaşamın artık tipik bir özelliği haline geldi” (Erdem ve Özen, 2003:55). Bu bağlamda, modern yaşamın gerilimini yöneten modern bir olgu olarak karşımıza çıkan güveni, sosyal dünyanın karmaşıklığını azaltan etkili bir iletişim mesajı olarak tanımlayan Luhmann, güven olmadan sosyal yaşamın olanaksız olduğunu, güvenin olduğu yerde deneyimler ve eylemler için fırsatlar doğacağına dikkatleri çekmektedir (Erdem ve Özen, 2003:55). Bu bağlamda sosyal sermayenin temel unsuru olan güvenin yaratılması ve korunması yalnızca ekonomik kalkınmanın, etkili yönetimin, başarılı eğitimin bir önkoşulu olarak değil, toplum olmanın, toplumsal birlik ve bütünlüğü sağlamanın kaynağı olarak önem taşımaktadır.

Sosyal sermaye kavramının kurucularına yönelik en yoğun eleştiri, bu sermayeyi ve onu oluşturan unsurları ele alırken yalnızca olumlu katkılarını ve kullanımlarını ön plana çıkarmış, olumsuz etkilerine ve kullanımlarına dair bir perspektif geliştirmemiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Sosyal sermayenin gerek teorik anlamda içinde olduğu makro çerçeve açısından, gerek bir imkân olarak toplumsal alanda üreteceği negatif dışsallıklar bakımından sürekli göz önünde bulundurulmalıdır. Teorik anlamda sosyal sermaye ile ilgili çalışmaların tüketim toplumunun işleyişinde, tüketilecek yeni ilişkiler ve değerler oluşturma çabasının bir parçası mı olduğu, egemen sistemin bağımlılığı sürdürme, denetimi sağlama konusunda başvurduğu yeni bir araç mı olduğu da kritik edilmelidir.

Sosyal sermayenin ürettiği güven, dayanışma, işbirliği, bilgi paylaşımı gibi özelliklerin istenilen alanlarda olduğu kadar istenilmeyen alanlarda da amaçların gerçekleştirilmesi için kullanılabileceği unutulmamalıdır. Dayanışmayı,

bütünleşmeyi, işbirliğini ve eşgüdümü sağlayan sosyal sermaye, toplumsal kalkınmaya katkı sunacak boyutta kullanılabilmesi gibi, toplumsal ayrılmaya, dışlamaya, çatışmaya yol açacak yapıların gelişmesinde de etkin olarak kullanılan bir sermaye olabileceği hesap edilerek, bu durumda nasıl stratejiler izleneceği üzerinde düşünülmesi gerekmektedir. Ancak bir kavramın analitik olarak tüm olgu alanını kuşatamamasının, işaret ettiği imkânların yanında olumsuzlukları da barındırmasının, o kavramın tümünden reddine yol açmasının yanlışlığı kuşku götürmez. Bu nedenle sosyal sermaye kavramının da eksikleriyle, kusurlarıyla sosyal teoride yeni imkanlar veren bir yaklaşım olarak ele alınması ve üzerinde çalışılmaya tartışılmaya devam edilmesi faydalı olacaktır.

Genel bir değerlendirme ile sosyal sermayenin sosyoloji için, bugüne kadar gelmiş olan sosyolojik literatürün, yeni bir perspektiften okunmasına ve yorumlanmasına imkân sağlayabileceğini söyleyebiliriz. Sosyal sermayenin gerek kurumsal gerek ilişkisel kaynakları açısından sosyolojide yer alan kurumlar, ilişkiler ve değerler ile ilgili yaklaşımlar sosyal bütünleşme ve kalkınmaya etkileri bakımından sosyal sermaye yaklaşımı çerçevesinde yeniden ele alınabilir. Sosyal sermayenin belirleyicileri olarak gösterilen grupların nitelikleri, toplumsal normlar, birliktelik şekilleri, bağlılık, günlük sosyallik, geleneksel ilişkiler, gönüllülük, güven (Woolcock ve Narayan, 2010:301) gibi unsurlarla ilgili klasik sosyolojik yaklaşımın sergilediği geleneksel olanı dışlayan ve görmezden gelen, modern olanı merkezi gören önceleyen yaklaşım yerine, var olan geleneksel ve modern tüm kurum, ilişki ve değerlerin sosyal kalkınma ve bütünleşmeye katkı sunan boyutlarını dikkate alacak holist bir sosyolojik yaklaşım geliştirilebilir.

6. SONUÇ

Sosyal sermayenin tarihçesini, tanımını, kaynaklarını, çeşitlerini kavramsal bir çerçevede ortaya çıkarmak amacıyla yaptığımız tüm bu değerlendirmelerden sonra sosyal sermayenin kapitalizmin ve onun şekillendirdiği modern toplumların günümüzde karşılaştığı sorunlar için bir imkân olarak gündeme geldiğini söyleyebiliriz. Ana fikri, sosyal iletişim ağlarının toplumun sağlıklı bir şekilde işlevlerini yerine getirmesi, özelde kalkınmayı gerçekleştirmesi ve hayatiyetini devam ettirmesi, bağlamında bireylerin ve grupların verimliliğine doğrudan etki eden sosyal bağların olduğu görüşü olan sosyal sermaye, modern toplumların çoklukla küçümsediği ilişkilerin, ağların bir bakıma toplumsal birlikteliklerin ve değerlerin yeniden keşfi ya da geleneksel dönemin yapı ve ilişkilerinin modern dünyada yerine getireceği yeni fonksiyonları olabileceği gerçeğini gündeme getirdi (Şan, 2007:71). Modern dönemin dışladığı bir takım sosyal süreçler, ilişkiler postmodern dönemle birlikte sisteme katkı sunacak bir boyutta dâhil olmaktadır. Tüm yönleriyle kalkınma programları içerisinde dışlanan, ihmal edilen, görmezden gelinen veya fark edilmemiş

bir olgu olan sosyal sermaye yirminci yüzyılın sonlarından itibaren kavramsal ve kuramsal bir boyutta sürece dahil olmaktadır.

Sosyal sermaye kavramsallaştırması toplumsal alanda insanların dikkatlerini bu güne kadar celbetmemiş bir potansiyeli fark etmelerini sağlamış ve birçok alanda olumlu etkiler doğurmuştur. Bourdieu'nün sosyal sermaye yaklaşımı sosyal eşitsizliklerin, iktidar ilişkilerinin çözümlemesi, sermaye ve iktidar arasındaki bağlantının güçlü bir biçimde fak edilmesi noktasında analitik bir derinlik kazandırmıştır. Coleman'ın yaklaşımı da sosyal ve siyasi davranışlarda yeni anlayışlar üretmek için büyük potansiyeller taşımaktadır. Putnam'ın yaklaşımı ise ampirik çalışmalarla kökleşerek (Field, 2008:60), ilişkilerin, ağların, değerlerin sosyal teoride ele alınmasında kavramın analitik bir araç olarak yer almasını sağlamıştır. Sosyal sermaye kavramsallaştırması ekonomi alanında “ekonominin, ekonomik-olmayana bağımlı olduğunu ve ondan etkilendiğini”(Fine, 2011:54) göstererek, toplumsal dünyaya dair parçalı algılayışımızı değiştirmeye başlamıştır.

Sosyal ilişkilerin, ağların, değerlerin demokratik, iktisadi ve sosyal gelişmenin, kalkınmanın önündeki engeller olarak değil, destekleyen faktörler, hatta olmazsa olmaz unsurlar olarak görülmesine katkı sağlamıştır. Geleneksel toplumlardan gelen veya modern toplumların var ettiği ilişki, ağ ve değerlerin kalkınma çabalarına katkı sağlayan boyutlarıyla varlıklarının korunmasına, geliştirilmesine, yoksa üretilmesine yönelik çabaları doğurmuştur. Bu güne kadar iktisadi, siyasi ve toplumsal alanda yürütülen kalkınma politikalarının gözden geçirilmesine, daha insani boyutta ele alınmasına katkı sağlamıştır/sağlayabilir.

Sosyal teoride bu çerçevede yapılan çalışmalar ve tartışmalar sosyal sermayenin bir metafordan, analitik bir kavrama doğru yol alması sürecini hızlandırmaktadır. Günümüzde sosyal sermayeyi oluşturan unsurların, onu diğer sermaye türlerinden ayıran özelliklerin, diğer sermaye türleri ile ilişkilerinin ele alınıp incelendiğini ve tanımlandığını görüyoruz. Sosyal sermayenin kendi içinde de çeşitli kriterlere göre ele alındığını; analiz düzeyine, kaynaklarına veya sonuçlarına göre farklı sosyal sermaye çeşitlerinin tanımlandığını, konunun artık incelikli bir düzeyde ele alınmaya başlandığını müşahade ediyoruz.

Sosyal sermaye konusunda ilgili literatürde yapılan çalışmalar, sosyal sermayenin de diğer sermaye türleri gibi bireysel, örgütsel, bölgesel ve toplumsal beklentileri, dayanışmayı, bütünleşmeyi, verimliliği ve kalkınmayı besleyecek bir kaynak olarak ele alınmasını sağlamıştır. Bu gelişme beraberinde, bu alanın da yatırım yapılması ihmal edilmemesi gereken bir alan olarak sosyal teoride yer etmesini, sosyal politikalarda göz önünde bulundurulmasını sağladı. Diğer sermaye türleri ile beraber, onlarla etkileşim içinde bir sermaye türü olarak sosyal sermayenin de tükenmez bir

kaynak olmadığı, bir kez var olunca her zaman varlığını devam ettirmediği ortaya konmuştur. Ancak gerekli özen gösterilip önlemler alındığı, yenilenip, yeniden teyit edildiği takdirde var edilebileceği, korunabileceği, geliştirilebileceği, etkisini ve etkinliğini sürdürebileceği, ekonomik alanda, bireysel ve toplumsal boyutta kalkınmaya etkin bir unsur olarak katkı sunabileceği ortaya konulmuştur.

Sosyal sermaye, toplumun bir arada durma, birlikte iş yapma becerisinin temelinde yatan faktörlerin anlaşılmasına yarayan analitik bir araç olarak, geleneksel toplumdan devşirebileceğimiz, modern toplumda var edebileceğimiz sosyal bütünleşmenin unsurlarını da görmemizi sağlayabilir. Bireyleri, grupları birleştiren ortak ilişkilerin, ağların ve değerlerin sosyal bütünleşmenin olmazsa olmazları olarak sosyal teoride yer almasına katkısı olabilir. Böylece birlik, bütünlük ve karşılıklı dayanışmasını sağlamış sağlıklı bir toplumsal yapıya kavuşmamıza dayanak teşkil edebilir.

Sosyal sermaye iktisadi anlamda sürdürülebilir kalkınmanın, siyasi anlamda etkili yönetimin kaynağı, katalizörlerinden bir olarak, incelenebilir. Sosyolojik açıdan ise toplumsal kalkınma çerçevesinde, bütünleşmenin, dayanışmanın, gelişmenin etkin bir aracı olarak ele alınabilir. Bir toplumun sahip olduğu sosyal sermayenin geçmişten gelen ve potansiyel olarak sahip olduğu, şimdi var olan ve gelecekteki alacağı hal üzerine düşünmek gerekmektedir. Sosyolojik anlamda sosyal sermayenin incelenmesi gereken bir başka boyutu ise grupların, örgütlerin, kurumların sosyal sermayeyi artırmadaki rolünün ve katkısının ne olduğu, bunların geleneksel ve modern yapılar, davranışlar, ilişkiler, değerler, normlar bağlamında da nasıl görüldüğü hususudur. Sosyal ağların sosyal faydasının ortaya çıkması için gerekli olan güvenin, karşılıklılığın, normların, bağlantıların ne tür sosyal yapılar içinde ne düzeyde barındıklarını bilmek gerekmektedir.

Sermaye türleri üzerine gelişen literatürde beşeri sermayeden sonra varılan sosyal sermayenin etkileri üzerine düşünmenin bireyselden sosyal boyuta taşınması sosyolojik açıdan daha anlamlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu aşamadan sonra sosyal sermayenin analiz alanını yalnızca ekonomik ve siyasi kalkınmayla sınırlı tutmamak, toplumun, toplumsal fonksiyonlarını sağlıklı bir şekilde sürdüreceği yapıya kavuşmasını sağlamak anlamında ki sosyal kalkınmayı da kapsayacak bir düzeye taşımak gerekmektedir. Geleneksel, modern, post-modern dönemlerin, küreselleşmenin toplumsal kalkınma, bütünleşme açısından taşıdığı potansiyellerinin sosyal sermaye kavramsallaştırması çerçevesinde ele alınıp değerlendirilmesi, ekonomik, siyasi ve toplumsal politikalar üretilmesine katkısı olacaktır. Bu dönemlerin ürünü olan pozitif dışsallıkların alınması, negatif dışsallıkların giderilmesi sağlıklı bir toplumsal bünyeye sahip olmak açısından önemlidir. Sosyal sermaye bakış açısına sahip olmak birbirini dışlayan bir toplum tasavvurundan,

toplumsal devamlılık tasavvuruna geçerek, kitleleri ve onların geleneksel yapı ve ilişkilerini toptan dışlamadan geliştirip dönüştürerek, sürdürmemize, yabancılaşmadan gelişmemize katkı sağlayabilir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki sosyal sermaye farklı şekillerde tanımlansa ve sınıflandırılrsa da, bireylerin, grupların, örgütlerin, toplumları, ihtiyaçlarını karşılamada, amaçlarını gerçekleştirmede önemli katkılar sunabilen bir unsur olarak dikkate alınması gerektiği görülmektedir. Bugün toplumsal ihtiyaçları karşılamaya ve amaçları gerçekleştirmeye yönelik gerekli sosyal sermaye türlerinin tespit edilmesi, geliştirilmesi, eldekinin korunması, olmadığı durumlarda yaratılması ve kullanılması hususunda sosyolojik bakış açısıyla yapılacak değerlendirmelere, çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda gerek geleneksel, gerekse modern sosyal ilişkiler ağında ve değerlerinde örtük olarak var olan bu etkenin gün yüzüne çıkarılarak, günümüz toplumlarının dikkatine ve kullanımına sunulmasında, onun korunması ve üretilmesi hususlarında gerekli bilinci, politikayı oluşturacak doneleri sağlayacak, sosyologların perspektifinin ürünü, çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKLAR

BOURDİEU, Pierre (2010), “Sermaye Biçimleri”, Sosyal Sermaye – Kuram, Uygulama, Eleştiri-, Derleyenler: M.Murat ŞAHİN ve A.Zeki ÜNAL, Değişim Yayınları, İstanbul.

COHEN, Don ve Laurence PRUSAK (2001), Kavrayamadığımız Zenginlik – Kuruluşların Sosyal Sermayesi-, Çev: A. Kardam, Türkiye Metal Sanayiciler Sendikası, İstanbul.

COLEMAN, James S. (2010), “Beşeri Sermayenin Yaratımında Sosyal Sermaye”, Sosyal Sermaye – Kuram, Uygulama, Eleştiri-, Derleyenler: M.Murat ŞAHİN ve A.Zeki ÜNAL, Değişim Yayınları, İstanbul

DEVAMOĞLU, Sevil (2008), “Sosyal Sermaye Kuramı Açısından Türkiye’de Demokrasi Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd.Doç.Dr. Zeynel Abidin KILINÇ, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Denizli.

ERDEM, Ferda ve Janset ÖZEN (2003), “Niklas Luhmann'ın Tanıdıklık, Emin Olma Ve Güven Ayrımı“ Sosyal Bilimlerde Güven, Editör: Ferda Erdem, Vadi Yayınları, Ankara.

FİELD, John (2008), Sosyal Sermaye, Çev: Bahar Bilgen ve Bayram Şen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.

FİNE, Ben (2010), “Sosyal Sermaye”, Sosyal Sermaye – Kuram, Uygulama, Eleştiri-, Derleyenler: M.Murat ŞAHİN ve A.Zeki ÜNAL, Değişim Yayınları, İstanbul

FİNE, Ben (2011), “Sosyal Sermaye Sosyal Bilime Karşı / Bin Yılın Eşiğinde Ekonomi Politik ve Sosyal Bilimler”, Çeviri: Ayşegül Kars, Yordam Kitap, 1. Baskı, Şubat 2011, İstanbul.

FUKUYAMA, Francis (2002), “Sosyal Sermaye”, Türkiye Günlüğü, Sayı:71, s.31-41.

FUKUYAMA, Francis (2005), Güven (Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması), 3. Baskı, Çev: Ahmet Buğdaycı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

FUKUYAMA, Francis (2009), Büyük Çözülme – İnsan doğası ve Toplumsal Düzenin Yeniden Oluşturulması, Çev. Hasan Kaya, Profil Yayınları, İstanbul.

FUKUYAMA, Francis (2010), “Sosyal Sermaye ve Sivil Toplum”, Sosyal Sermaye –

Kuram, Uygulama, Eleştiri-, Derleyenler: M.Murat ŞAHİN ve A.Zeki ÜNAL, Değişim Yayınları, İstanbul.

GROOTAERT, Christiaan (2010), “Sosyal Sermaye: Kayıp Halka?”, Sosyal Sermaye – Kuram, Uygulama, Eleştiri-, Derleyenler: M.Murat ŞAHİN ve A.Zeki ÜNAL, Değişim Yayınları, İstanbul.

HALPERN, Davit (2005), Social Capital, Polity Press, USA and UK.

HARRİSS, John ve Paolo De RENZİO (2010), “Sosyal Sermaye Kavramı: 'Kayıp Halka' mı? Yoksa Analitik Olarak mı Kayıp?”, Sosyal Sermaye – Kuram, Uygulama, Eleştiri-, Derleyenler: M.Murat ŞAHİN ve A.Zeki ÜNAL, Değişim Yayınları, İstanbul.

KESKİN, Musa (2008), “Sosyal Sermaye Ve Bölgesel Kalkınma: Erzurum Ticaret Ve Sanayi Odası Üyelerinde Sosyal Sermaye Düzeyi Ve Belirleyicilerinin Analizi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Erol Çakmak, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Erzurum.

KILINÇ, Zeynel Abidin (2010), “Yurttaşlık Ahlakı Olarak Sosyal Sermaye”, Bilgi Sayı:21, 2010 Kış, Değişim Yayınları, s.1-37, İstanbul.

ÖZTAŞ, Nail (2007), “Sosyal Sermayenin Ağbağ Kuram(lar)ı: Dayanışmacı ve Aracı Sosyal Sermaye”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 40 Sayı 3 Eylül 2007, s. 79-98.

ÖZDEMİR Aytül Ayşe (2007), “Sosyal Ağ Özellikleri Bakış Açısıyla Sosyal Sermaye Ve Bilgi Yaratma İlişkisi: Akademisyenler Üzerinde Yapılan Bir Alan Araştırması”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof.Dr.Enver ÖZKALP, Yönetim Organizasyon Anabilim Dalı, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2007.

ÖZTÜRK, Ali (2011), “Kriz Sosyolojisi: Batı Merkezçiliğinin Yapısal Sorunları ve Kriz”, Doğu Kitabevi, İstanbul.

PUTNAM, Robert (2010), “Tek Başına Bowling: Amerika'nın Azalan Sosyal Sermayesi”, Sosyal Sermaye – Kuram, Uygulama, Eleştiri-, Derleyenler: M.Murat ŞAHİN ve A.Zeki ÜNAL, Değişim Yayınları, İstanbul

ŞAN, Mustafa Kemal (2007), “Sosyal Bilimlerde Yıldızı Yükselen Yeni Bir Kavram: Sosyal Sermaye Ve Türkiye”, Sosyoloji Yazıları I, Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Ortak Çalışması, Der: M.K. Şan, Kızılelma Yay. İstanbul. s. 282-323.

ŞENKAL, Abdulkadir (2008), “Sosyal Sermaye ve Bölgesel Kalkınma İlişkisi-Max

Weber'in Perspektifinden Bir Değerlendirme”, “İş,Güç” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi Cilt:10 Sayı:1 , Ocak 2008, s.118-143.

TÜRKDOĞAN, Orhan (1977), Toplum Kalkınması, Dede Korkut Yayınları, İstanbul.

TÜYLÜOĞLU, Şevket (2006), “Sosyal Sermaye, İktisadi Performans Ve Kalkınma: Bir Yazın Taraması”, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (12) 2006, s. 14-60.

WOOLCOCK, Michael ve NARAYAN, Deepa (2010), “Sosyal Sermaye Kalkınma Teorisi, Araştırma ve Politika için Öneriler” Sosyal Sermaye – Kuram, Uygulama, Eleştiri-, Derleyenler: M.Murat ŞAHİN ve A.Zeki ÜNAL, Değişim Yayınları, İstanbul.